

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2022

LXIV. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

Hitelviszonyok Magyarországon
a kései rendiség idején, 1700–1848

Danyi Pál, Hites Sándor, Kovács Krisztián, Kurucz György,
Szijártó M. István és Szilágyi Adrienn tanulmányai

Ribi András

A nádori közgyűléseken közreműködő hiteleshelyek

Ordasi Ágnes

Elszámolt milliók vagy túlhajszott centralizáció?

Váradai Natália

A kárpátaljai magyarság 1944 utáni nemzeti újrászerveződése

Horváth Gergely Krisztián

A magyar típusú jelenkortörténet

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztője
SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2022-es évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXIV. évfolyam, 2022. 4. szám

HITELVISZONYOK MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848

Szijártó M. István Bevezető megjegyzések 641

Danyi Pál A konvenciók pénzügyi rendszer bevezetése
a 18. század közepén és ennek jelentősége 649

Kovács Krisztián „Bizonyos és eltávoztathatatlan szükségünkötől
viseltetvén”. 17–19. századi zálogszerződések a Rádayak
levelestárából 673

Kurucz György Főnemesi hitelforgalom és betáblázási tőkeértékek
Tolna, Baranya, Zala és Vas vármegyében a 18–19. század fordulóján 689

Hites Sándor A *Hitel* fikciós példázatai. Két elbeszélés
az 1830-as évekből 709

Szilágyi Adrienn Adósok és hitelezők. A Károlyi család közös kasszája
a 19. századi kimutatásokban 725

TANULMÁNYOK

Ribi András A nádori közgyűléseken közreműködő hiteleshelyek
a kezdetektől 1435-ig 745

Ordasi Ágnes Elszámolt milliók vagy túlhajszolt centralizáció,
avagy miért mondott le az a bizonyos másik Batthyány Lajos? 767

Váradi Natália Ötvenéves az 1972-es beadvány. A kárpátaljai
magyarság 1944 utáni nemzeti újraszerveződése 785

VITA

Horváth Gergely Krisztián A magyar típusú jelenkortörténet
– a vidéktörténet szemszögéből 805

A MAGYAR TÍPUSÚ JELENKORTÖRTÉNET – A VIDÉKTÖRTÉNET SZEMSZÖGÉBŐL

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Figyelemre méltó könyv jelent meg idén tavasszal Rainer M. János szerkesztésében. A Magyar Tudományos Akadémián 2021 októberében megrendezett kétnapos konferencia¹ előadásai egy tanulmánykötetben láttak napvilágot *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései* címmel.²

Írásom nem recenzió, nem a kötetet mutatom be, hanem reflektálni szeretnék azon írásokra, amelyek a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottságának (= BTK-NEB) közös, 2014-ben megalakult Vidéktörténeti témacsoportja működését érintik. Több szerző ugyanis ennek a témacsoportnak a működéséről mond sommás véleményt az említett kiadványban. Témacsoportunk abból a célból jött létre, hogy levéltári alapkutatások mentén, történelmi eszközökkel tárja fel a vidéki Magyarország szovjetizálásának különösképpen azt a folyamatát, hogy miként és milyen következményekkel számolta fel a kommunista diktatúra a vidék addig legjellemzőbb társadalmi nagycsoportját, az egyénileg gazdálkodó parasztságot. A második világháborút követő évtizedekben ez volt a legnagyobb horderejű társadalmi változás Magyarországon.

Témacsoportunkat Ö. Kovács József alapította 2014-ben, akitől 2017-től vettem át a koordinációs feladatokat. Hálózatként szerveződő kutatói közösségünkhöz a meghirdetett téma és idejük függvényében csatlakoznak kollégáink. Éves konferenciáink mellett az utóbbi hat évben hét tanulmánykötetet, egy monográfiát³ és egy forráskiadványt jelentettünk meg – összesen közel ötezer oldal terjedelemben.

Kutatásainkat a diakron szempontoknak elsőbbséget adva kezdtük meg. Elsőként az 1944/45-ös év által hozott változásokat vizsgáltuk, különös tekintettel a földosztás bonyolalmára.⁴ Ezt követően az állampárt értelmezésében a „szocializmus alapjai lerakásának” 1948-ban kezdődő és 1962-ig tartó időszakára fordítottuk figyelmünket,⁵ a kollek-

Horváth Gergely Krisztián, tudományos főmunkatárs, „Lendület” kutatócsoport-vezető, BTK TTI, Vidéktörténeti osztály.

- 1 *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Konferencia, Budapest, MTA Székház, 2021. október 18–19.
- 2 *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Szerk. Rainer M. János. Pécs, 2022.
- 3 Káli Csaba: *Zala megye szovjetizálása, 1945–1950*. Bp., 2021. (Magyar vidék a 20. században 6.)
- 4 *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Szerk. Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József. Bp., 2017. (Magyar vidék a 20. században 1.)
- 5 *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években*. I–II. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2018–2019. (Magyar vidék a 20. században 2–3.)

tivizálás problémakörének önálló kötetet szentelve.⁶ A hatvanas évek „reformidőszakát” önmagában is, majd a hetvenes éveket is bevonva, nagyobb időbeli kitekintésben is vizsgáltuk,⁷ a településpolitika szerepét önálló kötetben tárgyalva.⁸ Emellett egy *oral history*-forráskiadvány összeállítására is futotta erőnkből.⁹

Ismerve a hazai jelenkortörténet-írás hangsúlyait, érték- és szemléletbeli elköteleződéseit, kezdettől fogva tudtuk: bármilyen újszerű eredményekre is jutunk, a „sikeres szocialista mezőgazdasági nagyüzem”, a „magyar agrárcsoda” toposza olyannyira rákövesedett historiográfiánkra, hogy még a kérdésekre nyitott kollégák számára is sokszor tabu a kommunista pártállam vidékpolitikája. Pedig elég csak megpiszkálni a levéltári forrásokat, s a ránk hagyományozottal szemben egy teljesen más történet kezd kibontakozni. Pár tézismondatba sűrítve: az ország és benne a vidék szovjetizálása lényegében a szovjet csapatok második világháború végi előretörésével megkezdődött, míg az 1945. évi földosztás megvalósulásának mikéntje döntően hatalomtechnikai célokat szolgált. A kollektivizálás 1956 utáni fejezete kiteljesítette a Rákosi által 1948-ban lefektetett célokat, annak „sikere”, lényegében totális volta pedig nem a párt politikájának megváltozásával, hanem a levert forradalmat követő társadalmi bénultsággal magyarázható. Prozopográfiai vizsgálataink azt is kimutatták, hogy a kollektivizálást nem egy új, a Kádár-rezsim által helyzetbe hozott apparátus vezényelte le, hanem káderpályáját a Rákosi-érában kezdő funkcionáriusok hada. A kollektivizálás lezárultával a békés munkálkodás hamis idillje, az úgynevezett „konszolidáció” időszakának vizsgálata rámutatott, hogy a termelőszövetkezetek valójában olyan kényszerközösségek voltak, amelyek elől, aki csak tehetette, az iparba menekült, a maradni kényszerülők pedig pszichoszomatikus eredetű egészségi problémáikkal akaratlanul is hírt adtak megnyomorított sorsukról. A tévesben végzett hanyag munkát a háztáji hajszolása volt hivatva kompenzálni, megint csak ennek minden negatív egészségi következményével. Az egyéni után a kollektív gazdaságba szoruló paraszti lét azonban csak egyik dimenzióját jelenti a vidék ellehetetlenítésének, erőforrásai gyarmatosításának. A társadalombiztosításban és a településpolitikában intézményesített diszkrimináció egyéni és települési szinten is üzent: a téesz-tag agrárkeresők, és a falvakban élők másodrendű állampolgárai lettek az országnak, rendszerszinten bebetonozottan.

Kétségtől kezdettől érzékeltük a bennünket övező távolságtartást. A *szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései* kötettel bírálóink azonban végre színre léptek, és – átlendülve a tudományos vita konszenzusosnak tekinthető keretein – vidéktörténeti kutatásainkat nemcsak erőteljes bírálatban, hanem teljes elutasításban is részesítik. A tavaly októberi konferenciát követően nemcsak a most tárgyalt kötet tükrözi mindezt, de

6 *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról.* Szerk. Galambos István – Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2019. (Magyar vidék a 20. században 4.)

7 *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* Szerk. Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián. NEB–BTK, Bp., 2020. (Magyar vidék a 20. században 5); *Lefojtva. Uralom, alávetettség és autonómia a pártállamban (1957–1980).* Szerk. Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2021. (Magyar vidék a 20. században 7.)

8 *Ellenszélben. Településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben.* Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2022. (Magyar vidék a 20. században 9.)

9 *Forrásvidékek. Visszaemlékezések a 20. századra.* Szerk. Csikós Gábor. Bp., 2022. (Magyar vidék a 20. században 8.)

a BBC History szerkesztősége által szervezett, 2022 első félévét végigkísérő „vita” is, ahol a felkért hozzászólók négy az egyhez felállásban igyekeztek Ö. Kovács Józsefet – mint azt lentebb szintén bemutatom – nemcsak cáfolni, de némelyik megszólaló – tehetségéhez mérten – hitelteleníteni is.¹⁰

Izgalmas kérdés, mi állhat annak hátterében, hogy három évtizeddel a rendszerváltozást követően éppen a hazai agrár- és a szélesebb értelemben vehető vidéki társadalom kutatása kelt ennyire erőteljes turbulenciát. Hiszen a történeti parasztság végérvényesen eltűnt. Mára megöregedett, minimális gazdasági és politikai érdekérvényesítési képességű közvetlen leszármazottaik lassan elhalnak, akik pedig a kollektivizálást követően életformát és települést váltottak, s elvándoroltak a falvakból, azok életében családjuk paraszti múltja nem több halvány identitásszálnál. A kommunizmus időszakának vidéktörténete bizonyos tekintetben tehát tekinthető egy, a politika által indukált változások következtében virtuálissá vált csoport történetének is. Nem az érintettek láznak, hogy amit mi kínálunk, az bizony nem az ő történetük. Akkor miért és miért éppen most keletkezik ennyi indulat kutatásaink miatt, miközben a korszak alapvető adottságai tekintetében konszenzus van jelenkortörténet-írásunkban:

- A kommunista ideológiára épülő szocialista tervutasításos rendszer a gyakorlatban elképesztő mértékű gazdasági csődöt és
- társadalmi/demográfiai válságot hagyott hátra,
- politikai berendezkedése pedig akármilyen jelzőkkel is próbáljuk meg domesztikálni –, diktatúra volt (a rendszerváltás/-változás/-változtatás kifejezéseink is csak ennek fényében értelmezhetők).

Ha e paradigmának is tekinthető konszenzus keretei között vizsgáljuk a vidéki társadalom átalakításának mikéntjét, szem előtt tartva a kommunista agrár- és társadalompolitika tényleges gyakorlatának közép- és hosszabb távú következményeit, akkor túlléphetünk azon, hogy a kollektivizált és nagyüzemivé alakított szocialista mezőgazdaság történetére sikersztoriként tekintsünk – ahol ráadásul a társadalmi önkizsákmányolásra is épülő nagyüzemek működésének tényleges költségeit elfedték az agrárdotációk, óhatatlanul hamis képet nyújtva. Akkor mi lehet a probléma? E kutatási terület már foglalt lenne, s mi betolakodók lennénk? Vagy a Kádár-korhoz tapadó utolsó, eddig meg nem kérdőjelezhető „igazságokat” repesztik szét kutatócsoportunk eredményei? De vajon a tudomány nem arról ismerszik-e meg, hogy meglévő tudásunkat az újabb kutatások

10 1. Valuch Tibor: Az állami erőszak és az államszocializmus társadalma. *BBC History* 12 (2022) január 1. 68.; 2. Ö. Kovács József: Hiányaink. A magyar kommunista diktatúra, a rendi államszocializmus és a színlelt szocializmus társadalomtörténeti nézőpontjai. *BBC History* 12 (2022) február 2. 68–69.; 3. Varga Zsuzsanna: Az államszocialista múlttól – nemzetközi perspektívából. *BBC History* 12 (2022) március 3. 64–65.; 4. Pritz Pál: Erőszak és szocializmus. *BBC History* 12 (2022) április 4. 66–67.; 5. Földes György: Az erőszakról. *BBC History* 12 (2022) május 5. 66–67.; 6. Valuch Tibor: Az állami erőszak és a társadalmi változások sajátosságai az államszocializmusban. Válasz Ö. Kovács Józsefnek. *BBC History* 12 (2022) június 6. 62. A válasz egy oldalal megelőzi Ö. Kovács József forrásmontázsát. Vö. uő: „Leraktuk a szocializmus alapjait.” Történeti források Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna és Földes György figyelmébe. *BBC History* 12 (2022) június 6. 63.

nemcsak árnyalhatják, de akár felül is írhatják? Vagy a többi tudományág közötti kivételként, a jelenkortörténet-íráson belül az agrár- és gazdaságtörténet-írás tézisei hitigazsággá nemesedve dogmává váltak? Csak ebben az esetben lenne érthető, hogy Klió hazai papjai miért tekintenek ránk eretnekként.¹¹

Mik vogymuk?

Jóllehet a korreferensek előadásai nyomán szinte minden témában éles vita is kibontakozhatott volna, a kötet inkább hasonlítható a primás és a brácsás közös muzsikájához, amikor a kontrázás valójában a harmonikus összhang feltétele. A könyvet olvasva csupán egy ponton, a vidéktörténet esetében látszik élesen az ellenfél. Feltűnő, hogy kritikusaink jobbára csak Ö. Kovács József egy-egy munkáját hivatkozzák – téziseit jellemzően torzítva –, vagy éppen egyikőnktől sem idéznek semmit, amivel vitába szállnának, miközben általánosságban és sommásan mondanak ítéletet munkásságunkról. E gyakorlatot teljes joggal érthetjük úgy, hogy kijelentéseikkel a Vidéktörténeti témacsoport egészére gondolnak. Amennyiben a kötetben visszatérően felbukkanó kádárizmus fogalmának mibenlétén tanakodunk, úgy azt gondolom, mentalitástörténeti értelemben ez a kádárizmus, amikor a sejtetések, utalások, összekacsintások, a véleményeket tényként találó elfogultságok és indulatok úgy állnak össze féligazságok és hazugságok konglomerátumává, hogy a másik oldalnak eközben nincs lehetősége álláspontja képviselésére.¹²

A Rainer M. János szerkesztette kötetben négy szerző is érinti munkásságunkat. Ha az ő tükrükbe kell néznünk, felettébb torz képet kapunk magunkról: gyatra stílusban (Papp István) politikai megrendelésre ugyanazt ismétlő – „repetitív” – kutatók vagyunk (Tomka Béla), akik nemcsak nem képesek definiálni kutatási tárgyukat (Valuch Tibor), de ráadásul vállaltan provinciálisok is, akik a nemzetközi tájékozódás igénye nélkül kutatnak (Varga Zsuzsanna). Nemcsak bántó, hanem teljességgel hamis is ez a rólunk vetített kép.¹³ Konkrétan egyikünk kutatásaira sem térnek ki, nem találunk érvelésen alapuló tételes bírálatot sem. Vitát várnánk, ehelyett tényként csomagolt véleményeket és vádakat olvashatunk. A bennünket érő vádak olyan téziseken nyugodnak, amelyeket soha sehol nem írtunk le, nem hangoztattunk. Ez három dolgot jelenthet. 1. Bírálóink anélkül nyilvánítanak rólunk véleményt, hogy olvassák munkáinkat. 2. Olvassák, de nem értik. 3. Olvassák és értik, s ennek ellenére más, eltérő szakterületen dolgozók előtt kívánnak bennünket hitelteleníteni (utóbbira lentebb tételesen is visszatérek). A könyv annyi provokatív, ko-

11 Az igazságba vetett hit magyarázhatja azt is, hogy az előszóban elhangzott – felolvasott – szövegek esetében a szerzők nem érezték szükségét annak, hogy azok nyomtatásban sokkal markánsabb élen tompítsanak.

12 Habár nyilván véletlen, mégis üzenetértékű, hogy jelen kötet szerzői listájáról éppen Ö. Kovács József neve maradt le. Vö. *A szovjet típusú rendszer*, 346.

13 Főleg annak fényében, hogy 2014 előtti munkásságunk nem egyszer akár pozitív fogadtatásban is részesült. Lásd pl. Valuch Tibor recenzióját Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában*. [Bp., 2012.] c. könyvéről a *Metszetek*-ben. Valuch Tibor: *Hatalom és paraszti társadalom. Metszetek 1* (2012) 2–3. sz. 125–130., vagy akár azokat a szemléletbeli párhuzamokat, amelyek ugyanő *Rekviem a parasztságért* [Debrecen, 1988. (Határ füzetek 4)] című írásával tehetők.

moly tudósokhoz méltatlan állítást, denunciáló részletet fogalmaz meg, amelyek mellett sem a magam, sem kollégáim nevében, sem a BTK–NEB együttműködésnek intézményes keretet adó Történettudományi Intézet munkatársaként sem mehetek el szó nélkül.

A hazai jelenkortörténet-írás alapvető problémájának tartom, hogy a kommunizmus kutatása során nem képvisel elvi álláspontot, hanem kisebb-nagyobb részletekre rásodálkodik, ma divatos szóval: transznacionálisan méricskél, s eközben gyakran elmarad a szembenézés a diktatúrával vagy éppen a konklúziók levonása.¹⁴ Kétségkívül nem volt Magyarországon, de még a Szovjetunióban sem olyan értelemben kommunizmus, hogy mindenféle tulajdon államosításra és elvételre kerüljön, s a személyi szabadságnak összehasonlíthatatlanul nagyobb tere lett a nyolcvanas évekre, mint például keleti szomszédunknál. Feltehetően Pol-Pot kambodzsai kísérlete vagy napjaink észak-koreai gyakorlata jelzik e tekintetben a végletet. Amennyiben azonban kimondatlanul is ez utóbbiakat tesszük meg mércének, akkor a kommunizmus hazai gyakorlatát máris az „emberarcú”, „puha”, „fridsider”, „gulyás” s még ki tudja milyen pozitív jelzőkkel ruházhatjuk fel, holott a nyolcvanas évekre mély gazdasági és társadalmi válságba került az ország. A hazai vidék társadalomtörténete szemszögéből cinikusnak tartom azt az álláspontot is, amely például a második gazdaság teljesítménye mögött nem az ebben részt vevő, földjüktől a kollektivizálással megfosztott családok egzisztenciális kényszerhelyzetét és óriási áldozatát látja, hanem a rendszer által kínált nem is annyira egerutat, hanem egyenesen távolodást a szovjet modelltől, olyan hungaricumot (értsd: reform), *know-how-t*, ami jól példázza a diktatúra „puhaságát”.

Valuch Tibor Szovjetizált/totalizált – atomizált/fragmentált – alkalmazkodó? című tanulmányában¹⁵ – amelybe a nyomda huncut ördöge folytán 2001-es tankönyve jó pár oldala is belesúszott¹⁶ – pontatlan és torzított olvasat alapján kritikával illeti Majtényi György és Ö. Kovács József álláspontját, akik közül az előbbi a diktatúra totalitárius jellegét, utóbbi az állami erőszak jelentőségét hangsúlyozza – de egyikőjük sem e faktorok kizárólagosságát.¹⁷

- 14 Kelet-európai összevetésben jól kitapintható mindez: az egykori keleti blokk országainak szerzői az itthoninál karakteresebben értékelik a kommunizmus teljesítményét az agráriumban. Vö. Arnd Bauerkämper: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963*. Köln–Weimar–Wien, 2002.; Gunter Mahlerwein: *Grundzüge der Agrargeschichte*. Bd. 3. *Die Moderne (1880–2010)*. [Hrsg. Stefan Brakensiek – Rolf Kießling – Werner Troßbach.] Köln, 2016.; *Countryside and Communism in Eastern Europe. Perceptions, Attitudes, Propaganda* [Ed. Sorin Radu – Cosmin Budeancă. Wien, 2016. (Mainzer Beiträge zur Geschichte Osteuropas 8)] című kötetben.
- 15 Valuch Tibor: Szovjetizált/totalizált – atomizált/fragmentált – alkalmazkodó? A társadalmi változások értelmezési lehetőségei és kérdései az államszocialista korszakban. In: *A szovjet típusú rendszer*, 13–33.
- 16 A filológus kollégák a 20–26. oldalak alapján alkothatnak képet arról, hogy Valuch Tibor a szóba hozott problémákról miként vélekedett két évtizeddel ezelőtt. Vö. Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Bp., 2001. 98–102. Bevallom, meglepett, hogy Keller Márkusnak, aki laudáló hangvételű hozzászólásában „túrazetőknek” tekinti Valuch Tibort – s egyébként a szóban forgó tankönyvből oktat – nem tűnt fel, hogy az útikönyv egy húsz évvel korábbi bédekker.
- 17 Ö. Kovács erre válaszként, egyúttal cáfolatként megismételve 2012-es monográfiájának vonatkozó tételit (Ö. Kovács: *A paraszti társadalom felszámolása*, 50–51.), a diktatúrában létező együttélési formák négy alakító tényezőjét sorolja fel. Vö. Ö. Kovács József: *Hiányaink. A magyar kommunista diktatúra, a rendi államszocializmus és a színlelt szocializmus társadalomtörténeti nézőpontjai*. In: *A szovjet típusú rendszer*, 39. Miután Valuch a *BBC History* hasábjain újra „egyoldalú/egytényezős” megközelítéssel vádolja (Valuch Tibor:

Elfogadva a totalitarizmus vagy az állami erőszak szerepét kiemelők álláspontját, véleményem szerint a rendszer felpuhulását hirdető modellek kevésbé veszik figyelembe a társadalmi léptékű kondicionálás szociálpszichológiai dimenzióját. A pártállam várható reakciói Majtényi és Ö. Kovács érvelését támasztják alá: 1956 leverését, Nagy Imre kivégzését és a szovjet csapatok „ideiglenes” be(re)kvártélyozását követően a Kádár-rezsim immár az erősen relatív tartalmú szabadság palackjából is engedhetett pár szippantást (Hofi-kacaj, magánerős építkezés, ha az illető kapott útlevelet: háromévenként nyugati utazás stb.). Nem kellett vigyázzban állva várni, hogy mikor üt oda a rendszer, mindenki tudta, hogy hol húzódnak a határok. Hamis emiatt, pusztán a felszíni jelekből a rendszer élıhetőségére következtetni. Bizonyára a jelenlegi Kínával kapcsolatban is igaz lehet Valuch Tibor azon gondolata, miszerint „1972 és 1986 között a tízszeresére emelkedett a milliomosok száma Magyarországon”,¹⁸ de vajon mit mond el ez a szám egy társadalom tényleges boldogulási lehetőségeiről, arról, hogy tagjai mennyire érzik magukat szabadnak – hogy az időközben végbement inflációról ne is beszéljünk.

Valuch hosszú szakaszt szentel a vidéki társadalom mint kutatási tárgy értelmezhetőségének. Tudniillik ki/mi számít vidéknek/vidékinek? Sok álszent kérdést tesz fel,¹⁹ amelyekkel a történetírás bármely más ága esetében is lehetne revolverezni, csak éppen minek.²⁰ Kérdezi-e bárki is, hogy diszciplinárisan van-e értelme, nem parttalan-e a város-történet fogalma, ha abba a középkori, fallal körbevett városok kutatása éppúgy beletartozik, mint a szocialista városoké? Máskor meg épp a diszciplináris határok merevségén lehetne élceldni: miként lehet a magyar időszámítás szerint 1526. augusztus 28-án este még középkor, másnap, a csatavesztést követően pedig már kora újkor? Továbbá: a nemzetközi szakirodalomban bevett *rural history* megnevezés használatával egy kalap alá vesszük a svájci alpesi sajtóműves parasztot az ausztrál gyapjútermelővel, a brazil kávéültetvényessel, a portugál halással vagy a fogadót is működtető toszkán bortermelővel és a román csobánnal. Akkor a *rural history* helyett valami más, egyértelműbb fogalom kellene? Ugyan mi? Felteszem, ha a falusi társadalom kutatását tűznénk zászlónkra, akkor Valuch azt hiányolná, hogy hol maradnak a kisvárosok szőlőhegyei vagy a mezővárosok kertészkedő népe, nem beszélve a falusias jellegű budapesti peremkerületekről. Ha a vidéktörténet helyett falusi társadalomtörténetet mondanánk, akkor nyilván az lenne

Az állami erőszak és az államszocializmus társadalma. *BBC History* 12 [2022] január 1. 68.). Ö. Kovács a következő számban ismét végigveszi azt a négy tényezőt, amit a diktatúra működése szempontjából elsődlegesnek tart (Ö. Kovács József: Hiányaink. A magyar kommunista diktatúra, a rendi államszocializmus és a színlelt szocializmus társadalomtörténeti nézőpontjai. *BBC History* 12 [2022] február 2. 68–69.). Bírálója ezt továbbra sem érti vagy olvassa, ezért a vita záróakkordjaként Ö. Kovács egyoldalnyi forrásrészletet tesz közzé, mire Valuch „mellébeszéléssel” vádolja és a „tudományos tisztesség írott és íratlan szabályainak” (!) betartására hívja fel Ö. Kovács figyelmét. Lásd Ö. Kovács József: „Leraktuk a szocializmus alapjait.” Történeti források Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna és Földes György figyelmébe. *BBC History* 12 (2022) június 6. 63.; Valuch: Az állami erőszak és a társadalmi változások, 62. Majtényi álláspontjára lásd a tárgyalt kötetben közzétett írását. Majtényi György: A totalitarizmuson innen és túl. Megjegyzések a Kádár-korszak társadalmának a vizsgálatához. In: *A szovjet típusú rendszer*, 308–322.

18 Valuch: Szovjetizált/totalizált, 19.

19 Uo. 28–29.

20 Vajon ki állította közülünk valaha is azt, hogy a nagyváros és a vidék társadalma között „nem létezett semmiféle interakció”? Vö. Uo. 29.

a gond, hogy ezt mi különbözteti meg a hely- és a mikrotörténettől? S ha a szociológia használja a vidék- előtagot, az rendben van, de ha a történészek, akkor nem? Sorolhatnánk a hasonló példákat, ahol a kialakult konvenciók és a gyakorlat nemcsak értelmetlenné, de nevetségessé is teszik az effajta kötözködést. Mindezt úgy, hogy a korszak kutatójaként Valuch Tibornak tudnia kell, hogy a több lábbon állás egzisztenciális kényszere, de a hazai településszerkezet sajátosságai miatt is (aminek köszönhetően országunknak mostanra 348 városa van, nagyjából falusias települések) életszerűtlen akár a keresetmódok, akár a településtípus jellege szerint lehatárolni, hogy mi számít vidéknek. A falusítól tehát megkülönböztetendő a rurális, szép magyar szóval: a vidéki – ebben az értelemben a hazai népesség legalább 50%-a vidékies életkörülmények között él még jelenleg is.²¹ A vidék mibenléte kutatásainkból az olvasó számára szerintem eddig is kiderült, s vélhetően ezután sem fog problémát okozni senkinek. Nem mellékesen, kutatócsoportunk tömör programja 2014-ben indult honlapunkon, de a BTK honlapján is olvasható.²²

Tomka Béla Magyarország 1945 utáni gazdaságtörténetének kutatása. Eredmények és lehetséges irányok című tanulmánya²³ objektív áttekintés, egészen addig, amíg bele nem botlik kutatócsoportunkba. Az „agrárszektor”, benne a „kollektivizáció politika- és társadalomtörténeti aspektusairól született a legtöbb feldolgozás – változó színvonalon és gyakran repetitív módon, tükrözve a mára ismét megjelent politikai megrendelések torzító hatását” – jelenti ki Tomka.²⁴ Azt sajnos elmulasztja, hogy eközben bármelyikünk-re is hivatkozzon, segítve annak megfejtését, vajon konkrétan mire is gondol. A cikkéhez kommentárt fűző Papp István siet itt segítségünkre, aki felfedi az ellenfelet (lásd lentebb).

A „változó színvonal” az amatőrök és a dilettánsok sajátja – ám legyen, nem ütjük meg nála a mércét. Merész állítás viszont, hogy kutatócsoportunk „politikai megrendelésre” dolgozik. E vélekedés nem több rágalomnál, ami megfogalmazóját minősíti. Ami a repetitivitást illeti: döntően levéltári forrásbázisú esettanulmányokban dolgozzuk fel a korszak társadalmi változásait, így ez esetekben egyenesen célunk, hogy hasonló, sőt ugyanazon forrásbázison visszatérő kérdések mentén kutassunk, azzal a céllal, hogy országos és nemzetközi kitekintésben összehasonlítási alapot teremthessünk a kollektivizálás és az ezt követő időszak társadalmi változásai vizsgálatához. Szerencsére Tomka szerint az újabb, gazdaságtörténeti jellegű irodalomban akadnak jó példák is: Papp István és Varga Zsuzsanna „kiváló”, illetve „kiemelkedő” munkákat tettek le az asztalra.²⁵

Varga Zsuzsanna „Zárszámadás”. A szocialista mezőgazdaság kutatásának elmúlt három évtizedéről című írásának címe átfogó historiográfiai tablót ígér.²⁶ Az áttekintés az

21 Kovách Imre: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Bp., 2012. 64.

22 <https://videktortenet.hu/hu/kuldetesnyilatkozat>; <https://abtk.hu/kutatocsoportok/videktorteneti-temacsoport>.

23 Tomka Béla: *Magyarország 1945 utáni gazdaságtörténetének kutatása. Eredmények és lehetséges irányok*. In: *A szovjet típusú rendszer*, 59–74.

24 Uo. 70. Lásd <https://www.youtube.com/watch?v=PPxFBzHC3Dg> [1:37:14–1:37:37]. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 12.)

25 Tomka: *Magyarország 1945 utáni*, 70.

26 Varga: „Zárszámadás”. *A szocialista mezőgazdaság kutatásának elmúlt három évtizedéről*. In: *A szovjet típusú rendszer*, 80–87.

1980-as évek közepétől felsorolásszerűen szemlézi a fontosabbnak ítélt munkákat, kezdve Pető Iván és Szakács Sándor nagy jelentőségű, de befejezetlenül maradt monográfiájával, majd Erdmann Gyula beszolgáltatásról írt könyvével, Honvári János gépállomásokról szóló további, nem részletezett műveken át Csizsár Imre Debrecenben 2015-ben megvédett disszertációjáig.²⁷ Ezek szerint sem Ö. Kovács József 2012-ben megjelent monográfiája, sem a Vidéktörténeti témacsoport fentebb citált, Magyar vidék a 20. században sorozata nem ütötte meg azt a szintet, hogy akár csak egy lábjegyzetben is érdemes legyen rájuk utalni. Az ambiciózus címhez képest az írás nem egészen nyolcoldalas, ugyanakkor – ha nem is a historiográfia részeként – mégis sikerült benne helyet szorítani néhány bekezdésnek, amellyel jelentékteleníteni lehet vidéktörténeti kutatásainkat.

A szerző ahelyett, hogy maradna vállalt célkitűzésénél, önmagát pozicionálja és kicsinyes területfoglalásba kezd. A nemzetközi *rural history*ról szólva kijelenti, hogy „[a]z agrártörténet-írás ezen nemzetközi megújulása nem keverendő össze azzal, amit Magyarországon kutatók egy csoportja vidéktörténetnek nevez”.²⁸ Kitekintése azt üzeni, hogy a European Rural History Organisation (EURHO) egyik alelnökéeként ő képviseli a nyugati szintű tájékozódást, akit idehaza egyedül illet meg az, hogy a korszerű *mainstream rural history* képviselője legyen („Alapítása óta tagja vagyok a vezetőségnek, s eddig már öt nemzetközi konferenciát [Brighton, Bern, Girona, Leuven, Párizs] rendeztünk.”),²⁹ míg tőlünk, a BTK kiadásában megjelenő Vidéktörténet első kötetének beköszöntőjéből erős csúsztatással képes az eredeti kontextusból kiragadva a dőlten jelzettekét idézni:

„Nagy kísértés, hogy a beköszöntőt egyúttal programadásnak is tekintve, a rögtön műhelyt vizionáló szerkesztők egyúttal az elődöket is számba vegyék. Nem tesszük ezt, elég talán csak azt jelezniük, hogy *Bél Mátyástól Tóth Zoltánig bezárólag felvállaljuk az előttiünk járók által a vidéki társadalom kutatásában ránk hagyományozódott örökséget*. A Vidéktörténet kötetei reményeink szerint idővel sorozattá állnak majd össze, ugyanakkor tisztában vagyunk azzal, hogy a gyenge lábakon álló intézményesülési lehetőségeket mindenkor az eltökélt szerkesztői akaratnak kell majd kipótolnia. *Igy a vidéki társadalom kutatásának Nyugaton létrejött műhelyei és eredményei* – ahol a hosszútávú tudományos építkezés sikere kevésbé az egyéni teherbírási függvénye –, *kevésbé szolgálhatnak mintaként, de ez nem jelenti azt, hogy nem tartanánk fontosnak a tájékozódást, kérdésfelvetéseink adaptálhatóságának, eredményeink összehasonlíthatóságának szempontját, az igényes, következetes és kompatibilis fogalomhasználatot.*”³⁰

27 Varga Zsuzsanna azt írja, hogy „az agrártörténet kevesebb »fehér folttal« érkezett el a rendszerváltáshoz, mint általában a jelenkortörténet”. Varga: Zárszámadás, 80. Kérdés, hogy e helyzeti előny nem arra vezethető-e vissza, hogy az agrárpolitika alakítói később tudósként–akadémikusként megírták és legitimálták saját múltjukat? Lásd Donáth Ferenc, Erdei Ferenc, Romány Pál, Dimény Imre életútját.

28 Varga: Zárszámadás, 85. 18. j.

29 Uo. 17. j.

30 Uo. 18. j. Varga Zsuzsanna – aki a kötet 83. oldalán amúgy szintén az intézményi háttérrel hiányolja az agrártörténeti kutatásokban – idézési gyakorlata nemcsak szemléletbeli, de etikai kérdéseket is felvet. A szóban forgó sorok szerzője én vagyok. A csonkolás nélküli változatot lásd Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József: *Miért éppen Vidéktörténet? In: Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. Főszerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2017. (Vidéktörténet 1) 8. A disz-

Az idézetben megnevezett két tudós személyéhez szeretnék rövid magyarázatot fűzni. Egyetemi éveim óta, amikor munkásságát megismerhettem, óriási hatással van rám Bél Mátyás életműve. Tóth Zoltánt atyai barátomnak tudhattam, akitől mi, vidéktörténészek rengeteget tanultunk és tanulhatunk. Miért lenne tájékozatlansági faktor, ha felvállaljuk elődeink munkásságát? Befogadni, recipiálni, honosítani, adaptálni stb. csak akkor lehetséges, ha tisztában vagyunk saját értékeinkkel. Bár Varga Zsuzsanna érvelésében alulról felfelé találnak utat a mezőgazdaság érdekeit kijáró törekvések,³¹ az úgynevezett „agrárlobbi” által átfogott személyek körének ismeretében nyilvánvaló, hogy mindössze a kommunista *establishment* ágazati érdekek mentén artikulálódó alcsoportjáról van szó, akik az állam által erőltetett modernizációs tervek átültetésében jeleskedtek. A modernizáció általa képviselt értékelése (ráadásul ennek „csoda”-ként történő interpretálása) mára túlhaladott, amint azt 2021-ben megjelent angol nyelvű könyvéről írt recenziókban Ernst Langthaler és Chris Hann is finoman jelezték.³² A kényszeres mintakövetés mind a tudományban, mind a mezőgazdaság fejlesztésében zsákutca, amit frappánsan visszaad a modernizációnak a Langthaler által James C. Scott nyomán³³ javasolt *high* és *slow* jelzőkkel

ciplináris határokra és célokra lásd még korábbi írásomból: „A cél tehát nem valamiféle új platform létrehozása, amelynek fő törekvése az lenne, hogy az öndefiníció jegyében megkülönböztesse magát az agrár-, a hely-, a régiótörténettől, a néprajztól, illetve a történeti antropológiától, hanem hogy a bennünket foglalkoztató kérdéseket a magyar társadalomfejlődés jobb megismerésén túl a rurális társadalomtörténetírás nemzetközi áramlataihoz is kapcsolódva tudjuk megválaszolni.” Horváth Gergely Krisztián: Örökségiünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. *Ethnographia* 126 (2015) 419.

Varga Zsuzsanna másik, igencsak meredek eljárására is hadd utaljak e helyütt, arra, hogy a patinás *The Harvard Cold War Studies* könyvsorozatban megjelent *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country* [Transl. Frank T. Zsigó. New York – London, 2021.] című könyve 135. oldalán szerinte a dacos parasztok agitátorokra való támadása mutatja a kollektivizálás során az erőszak valódi arcát. Amellett, hogy ez ebben a formában történelemhamisítás, aki e témában szeretne angol nyelven tájékozódni a szakirodalomból, az ugyan milyen tudásra tehet így szert? Vö. „During the campaign carried out as 1960 turned into 1961, there was a strengthening in the verbal and physical abuse of people’s educators taking part in producer cooperative organization. There were places where they were attacked with kitchen knives, others where people tried to pour boiling water over them. These and similar incidents were reported in Baranya, Bács, Borsod, Hajdú, Pest, Somogy, Szabolcs, Veszprém and Zala counties, that is to say, almost throughout the whole country.” Időközben magyar nyelven is megjelent: „Az 1960/61 fordulóján lezajlott kampány során felerősödött a téesszervezésben résztvevő népevelők szidalmazása és bántalmazása is. Volt, ahol konyhakéssel támadtak rájuk, másutt pedig forró vízzel akarták leönteni őket. Ilyen és ehhez hasonló eseteket jegyeztek fel Baranya, Bács, Borsod, Hajdú, Heves [!], Pest, Somogy, Szabolcs, Veszprém és Zala megyében, tehát szinte az egész ország területén.” Varga Zsuzsanna: *A magyar parasztság esete a szovjet kolhozokkal. Átalakuló életvilágok falun az ötvenes-hatvanas években*. Bp., 2021. 130.

31 Vö. Varga Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Bp. 2013.

32 Ernst Langthaler: „Mindazonáltal kétségek támadnak a »magyar mezőgazdasági csoda« »sikerességét« és »alternatív karakterét« illetően, amikor figyelmünket a társadalmi-környezeti [területre] irányítjuk.” [“However, doubts arise concerning the »successful« and »alternative« character of the »Hungarian agricultural miracle« when one shifts to a socio-natural view.”] *The Hungarian Historical Review* 10 (2021) 824. Lásd még Chris Hann: „A munka alacsony termelékenysége (nem beszélve az akkor alig számító óriási ökológiai költségekről) a csoda bármilyen értelmezésének ellentmond.” [“Low productivity of labour (not to mention enormous ecological costs barely registered at the time) speak against any notion of miracle.”] <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-114146>. Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 25.]

33 James C. Scott: *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. London, 1998.

megkülönböztetett két útja. A kommunista program által képviselt *high modernism* épp azokat az alapvető struktúrákat rombolta le, amelyekre hosszú távon építhetett volna, miközben a szerves építkezésen alapuló *slow modernism* során a társadalomban meggyökerezett tudás- és normarétegek – egészen az épített örökségig bezárólag – tudatosan felvállalt alapzatként részei a modernizációnak. Írása végén Varga – más írásaihoz hasonlóan – mantrázza az általa nyugati „tudás- és technológiatranszfernek” nevezett folyamatot, amelynek köszönhetően Magyarország már 1960-ban hozzájutott fejlett tojás- és baromfitermelő technológiához. Úgy vélem, ez abban az időben, amikor az 1956-os forradalomban való részvételért még akasztották a Kádár-rezsim, nem a nyugati modernizáció irányába tett őszinte lépés, hanem a kollektivizálási hadjárat közepette a totális vereség elkerülésére tett próbálkozás: még a legfőbb ellenséggel, az imperialista Nyugattal is hajlandóak voltak üzletelni, csak hogy valamiképp elkerülhessék azt az élelmiszerhiányt, ami az ötvenes évek elejét, illetve a kollektivizálást már megvalósító országokat, különösképp a Szovjetuniót sújtotta – s az ötvenhatos forradalom egyik oka volt.

S ha már oly büszkék vagyunk transfereinkre, akkor tekintsünk picit keletebbre is. A Brassóban gyártott ROMAN teherautó elődjébe 1962-től – még bőven Gheorghiu-Dej regnálása idején – „Ford-licenc alapján gyártott, ötliteres, 140 lóerős V8 motor került”. Aztán hasonló kooperációval, mint amit nálunk a Rába is nyélbe ütött, gyártották 1971-től MAN alvázra és motorral a ROMAN kamionokat. A szintén román ARO terepjáróba „a hazain kívül Ford, Cosworth, Peugeot, Fiat, Toyota, Chrysler benzines- és dízelmotor is került”, ezeket az egész világon értékesítették.³⁴ Mernénk-e ez alapján állítani, hogy a szocialista román ipar megindult az amerikanizáció – a *miracle* – útján?

Papp István a negyedik, bennünket figyelmével kitüntetett szerző, aki egyetért Tomka Béla „nagyserű” összefoglalásával. Saját mondandója felépítéséhez („Tomka Béla egy mondatába kapaszkodom”) platformként Tomka fentebb idézett bántó, illetve az ő értelmezésében: „finom eleganciával elmondott” sorait használja.³⁵ Így nyilván nem juthatott messzire. Papp István tájékozatlanságánál csak magabiztossága nagyobb, így miközben kioktat és számonkér, kiderül, hogy minimálisan sincs tisztában az elmúlt évtizedekben a vidéki társadalom mibenlétéről, a parasztság eltűnéséről folytatott vitákkal, szakirodalommal, s nem tekint túl Acsády Ignác, Szabó Ervin vagy éppen Kardos László nem éppen mai munkáin. Címválasztásával – A megíratlan történet. A magyar parasztság eltűnése – egy évszázad néprajzi, társadalomtörténeti és szociológiai kutatásait, vitáit negligálja.³⁶

Arra ellenben neki is futotta energiáiból, hogy ne csak kutatásainkat, de személyünket is dehonesztálja egy „arcpírítóan közhelyszámba” menő „s unalomig ismételt” szempont, az interdiszciplinaritás számonkérésével. Papp „szemléleti egyoldalúsággal” vádol bennünket, s hogy jobban értsük, mire is gondol, rögvést a tárgyra tér.

34 <https://www.4x4magazin.hu/classic/aro-a-keleti-blokk-terepgizdaja>, <https://www.vezess.hu/haszongepjarmu/2015/03/23/egy-raba-versenytarssal-kevesebb/>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 16.)

35 Papp István: A megíratlan történet. A magyar parasztság eltűnése. In: *A szovjet típusú rendszer*, 88.

36 Ennek nem túl régi, tudománytörténeti jelentőségű epizódja volt a *Századvég* teljes 2003-as évfolyamán végigvonuló vita Benda Gyula, Gyáni Gábor, Harcsa István, Kovács Imre, Laki László és Valuch Tibor részvételével.

„Ha a parasztságra kizárólag úgy tekintünk, mint valamiféle nemzeti sajátosság hordozójára, amely évszázadokon át egyedül állt a viharban, egészen addig, míg nem jöttek a kommunisták, akik felszámolták [itt hivatkozás Ö. Kovácsra], nos ennek csak valamiféle Szabó Dezső-i életérzés lehet a vége. Búslakodás, fájdalmas tűnődés és düh a vissza nem hozható, örökre elveszett értékek miatt. Ám Szabó Dezsőben hihetetlen irónia, elképesztő olvasottság és nem csekély szellemi bátorság is rejlett, s éppen ezért tudta érzékeltetni a két világháború közötti Magyarország nem egy szembeszökő gondját. Sajnos örökösei nagy részében éppen ez az utóbbi képesség nincsen meg.”³⁷

Csak találgathatunk, hogy melyikünk tartozhat az örökösök azon kis részéhez, akiben a Szabó Dezső-i esszencia legalább nyomokban megvan, de megadóan belenyugszunk, ha azon – állításait megfordítva – humort nem értő, műveletlen és szellemi értelemben gyáva többséghez tartozunk, akikben nincs. Mindezen persze mosolyogva túlléphetünk, de a Papp által javasolt öt kutatási szemponttal/feltétellel szembesülve mégiscsak felsziszszentem, hiszen ezekre 2015-ben megjelent tanulmányomban – igaz, más sorrendben – magam is javaslatot tettem (*longue durée*, összehasonlítás, regionális szemlélet, interdiszciplinaritás, intézményi–személyi háttér kérdése). Nyilván nem gondolom, hogy ezekkel feltaláltam volna a spanyolviaszt, de ha már Papp vette a fáradságot, hogy Tóth Judit *Kulákbánat* című könyvéről írt recenziójában mint a „bizonytalan körvonalú szintézisre törekvés” programadóját tollhegyre tűzzön,³⁸ deklarálva ezzel, hogy írásomat ismeri, akkor egy lábjegyzetnyi eleganciát itt is elbírt volna a híres népi blogger szövege. Alaposabban nem bolygatva írását, csak az első szempontjához, a társadalmi folyamatok hosszú időtávon történő vizsgálatának fontosságáról szólóhoz fűznék megjegyzést. Ez részünkről soha nem képezte vita tárgyát. Ily módon egyikünk sem szűkítette le „a paraszti népeesség számának apadását [...] a kollektivizálás néhány évére” – ahogy erős csúsztatással állítja.³⁹ De ettől még igaz, hogy a falvakból exoduszal felérő tömeges elvándorlást a kommunista párt parasztpolitikája és benne: a kollektivizálás váltotta ki. A paraszti népeesség eltűnése és eltüntetése tehát nem ugyanazt jelenti, így a piaci kényszerekkel magyarázható viszszaszorulásuk Nyugaton és a nyíltan paraszttellenes politika következményei Keleten nem keverendők össze.⁴⁰

37 Papp: A megíratlan, 93.

38 Papp István: A gazdaelit sorsa képekben. Tóth Judit: *Kulákbánat*. Kulákelles propaganda a Ludas Matyi-ban. *Betekintő* (16) 2022. 2. sz. 140.

39 Papp: A megíratlan, 90.

40 Ahogy ezt a vállaltan baloldali Fejtő Ferenc világosan látta: „a kommunisták szégyellték ezt az erőszakot, amely egyáltalán nem felel meg az eredeti kommunista tan humanista elveinek, és ezért a birtokok koncentrációját, a tényleges kisajátítást úgy hajtották végre, hogy a szövetkezés látszatát próbálták kelteni (melynek békés elve azonban mindig idegen volt ezektől a nyers emberektől, a polgárháború specialistáitól).” Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. I–II. Bp.–Párizs, 1991. I. 243.

Fogalmainkról három pontban

1. A történeti források vétójoga (*Vetorecht der Quellen*) Reinhart Koselleck által megalkotott kifejezés. Az októberi vitában ezt teljesen félreértve, a történeti tény szemszögéből, az egydekás, ötdekás és ötmázsás jelentőségű tények párhuzamával élcelődő Pritz Pál,⁴¹ de a kifejezést szintén kritikával illető Tomka Béla sincs tisztában⁴² ezek szerint azzal, hogy a fogalmi infláció ellen következetesen fellépő Kosellecket mi készítette egy új fogalom bevezetésére, illetve az mit is jelent. Amennyiben a posztmodern történetírás nyomán elfogadjuk azt, hogy lejárt a nagy elbeszélések ideje, s a történetírás történetekre (morsákra – *en miettes*) hullott, akkor abban sem lehet többé konszenzus, hogy mi igaz, mi számít ténynek.⁴³ Ha többféle igazság (narratíva) létezik, akkor meg kell fordítanunk nézőpontunkat. A történetírásnak immár fel kell adnia azt a célját, hogy a múlt történéseiről teljes körű konszenzussal bíró elbeszélést nyújtson.⁴⁴ Ebben a helyzetben szolgál segítségül Koselleck intenciója, miszerint „[s]zigorú értelemben a források sohasem adhatják szánkba a mondanivalót. Az olyan állítások elé mindenestre gátat emelnek, amelyeket nem szabad kimondanunk. Ebben áll a források vétójoga. Nekik köszönhető, hogy nem kockáztathatunk, és nem tűrhetünk meg olyan értelmezéseket, amelyek egészen egyszerűen hamisak vagy szemmel láthatóan megengedhetetlenek.”⁴⁵ [Kiemelés az eredetiben.] A történeti vidékkutatás során a források, főleg, ha idevesszük a kommunista időszak társadalomátalakítási törekvéseinek – gyakran már az egykori kortársak által is jelzett – következményeit, messzemenően kijelölik az érvényes állítások körét.⁴⁶ A „magyar agrárcsoda” narratívája a legutóbbi időkig nem vett tudomást azon szélesebb összefüggérendszeréről, amelyben a Kádár-rezsim „sikerei” mérlegre tehetők. Sem a kollektivizálást elszenvedők lefojtott traumája,⁴⁷ sem a hatalom kulisszái mögül az útvesztés miatt mind-

41 <https://www.youtube.com/watch?v=aeWRF03xzY4> [1:12:39–1:13:04]. (Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 16.)

42 Utóbbi az októberi konferencián így fogalmazott: „Azt gondolom, hogy a források – és ezzel nem vagyok egyedül – nem mesélik el magukat, tehát nem hiszem azt, hogy a forrásokra való folyamatos hivatkozás az bármiféle történeti vitát megoldana, merthogy magától értetődő, hogy minden történész igyekszik forrásokat, lehetőleg eredeti forrásokat használni és új forrásokat bevonnai a kutatásba, de a kérdés az, hogy milyen forrásokkal foglalkozik és miként interpretálja ezeket a forrásokat. [...] Ez egy kicsit ráolvasás jellegű megjegyzés számomra, semmiféle problémát nem old meg a történeti kutatásban, ha azt állítjuk, hogy a történeti forrásoknak kell elsődleges szerepet kapniuk. Ezt mindannyian így gondoljuk.” <https://www.youtube.com/watch?v=PPxFBzHC3Dg> [2:36:47–2:38:28]. (Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 16.)

43 Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2006. 18.

44 Chris Lorenz: *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Köln–Weimar–Wien, 1997. 399.

45 Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. [Ford. Hidas Zoltán.] Bp., 2003. (Mesteriskola; Német Szellemtudományi Könyvtár) 237.

46 Lásd pl. M. Venyige Júlia: Gondolatok a falusi lakosság elvándorlásáról. *Alföld* 17 (1966) 4. sz. 48–53.; Kerék Mihály: Településeink a vándormozgalomban. *Településtudományi Közlemények* 18 (1966) 127–135.; Horváth Gergely Krisztián: „Kétségbeesésben írtam”. Kulákküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-korszak szociográfiáiban. In: *Magyar dúlás*, 183–219.

47 Lásd pl. Bíró Friderika – Fűr Lajos: *Búcsú a parasztságtól*. I–III. Bp., 2013–2014. II. (Interjúk) 85–99., 204–210., 329–615.; Papp Lajos: A Termelő Szövetkezet megalakulására való vissza emlékezéseim. 1981. május 1.

untalan kihallatszó, a hatalom bizonytalanságát és tanácstalanságát tükröző viták („reformok”) nem kerültek eddig súlyukat megilletően középpontba,⁴⁸ csakúgy mint a természet megerőszkolása árán elért terméshozományok.⁴⁹ A vidék életlehetőségeit a maguk komplexitásában tükröző források mentén egészen más kép rajzolódik ki előttünk, mint a meglehetősen egysíkú Kádár-kori önlegitimációs narratívát továbbgörgető kollégák tollából.⁵⁰

2. Jó ideje figyelem, hogy jelenkoros kollégáink mihez kezdenek a ’társadalmiasítás’ fogalmával. Most azért is indokolt e fogalmunkat elővenni, mert Valuch Tibor továbbra is következetesen a társadalmiasítás kifejezést használja, míg a *BBC History* hasábjain Földes György nyíltan be is vallja, „hogya általában nem értem, mit jelent a »diktatúra társadalmiasítása«”⁵¹ – megint csak a lényegi momentumot jelentő i betű nélkül. Társadalomtudományos fogalmaink jelentős részét a németből vettük át. Az adaptációban jelen esetben az okoz nehézséget, hogy a németnek a „társadalom-” „társadalmi” jelentésére (s ugyanígy ezek főnévi változataira) két szava is van: a ’sozial/Sozial-’ és a ’gesellschaftlich/Gesellschafts-’, miközben a szóba jöhető magyar jelentések már foglaltak. A magyar ’szocializál’ kifejezésnek, amely érthető pedagógiai értelemben, de jelentheti az államo-

[S. a r. Horváth Gergely Krisztián.] In: *Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. Főszerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2019. (Vidéktörténet 2) 295–310.; Kunt Gergely: A kollektivizálás első hullámának mikroszintű tapasztalatai. In: *Vakvágány*, I. 483–513.; Örsi Julianna: *Földközélmény*. Túrkeve, 1994. Passim; Ritter György: A paraszttalanítás az észak-dunántúli németeknél a visszaemlékezések tükrében (Emlékanyagközlés és -elemzés). In: *Vakvágány*, II. 81–182.; Szilágyi Miklós: *A személyes paraszti tudás érvényessége. Kisújszállás társadalmi és gazdasági története egy száz évet élt paraszttulajdonos emlékezetében*. Bp., 2006. 170–188.; Uő: *Sors és tapasztalat. Kisújszállási vallomások a paraszti életforma végső szakaszáról*. Bp., 2008. (Életmód & Tradíció) Passim; Balogh Balázs: Egy férfigeneráció sorsa Tápon a tévesztéstől napjainkig. In: *Ethno-Lore*. 26. Az MTA Néprajzi Kutató Intézetének Évkönyve. Főszerk. Hoppál Mihály. Bp., 2009. 289–324.

48 Az államapparátus szakpolitikáinak tisztában voltak a valós helyzettel, s a szűkebb szakmai nyilvánosságban ennek akár írásban is hangot adtak. Vö. pl. Kulcsár Viktornak, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézete osztályvezetőjének még az első olajárrobbanás „begyűrűzését” megelőzően tett megállapítását: „A mezőgazdaság helyzete nem vizsgálatosabb más népgazdasági ágakénál, annak ellenére, hogy számos, nagyon értékes kezdeményezésről számolhatunk be.” Kukovics Sándor – Kulcsár Viktor: *A mezőgazdasági termelés területi tervezése. A nagyüzemi gazdálkodás kérdései*. Bp., 1973. 10. Lásd továbbá Váncsa Jenő miniszter előterjesztéseit az MSZMP KB Gazdasági Bizottsága részére 1981-ből. Csikós Gábor – Ö. Kovács József: Elbeszélés és történeti magyarázat – „Magyar agrár-csoda” és a források vétőjoga. *Archivnet* 21 (2021) 4–5. sz. (<https://www.archivnet.hu/elbeszeles-es-torteneti-magyarezat-magyar-agrar-csoda-es-a-forrasok-vetojoga>. Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 16.)

49 Lásd pl. Máté Gábor: A kultúrtáj változásának aspektusai Kárászon. In: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Szerk. Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor. Bp., 2009. 169–170.; Máté Gábor: A vízhasználat átalakulása az államosítás és a térszerkesztés következtében a Völgysegi-patak felső vízvidékén. In: *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2014. 471–515.; Ö. Kovács József: Vízhasznosítás, tervezésközelítés, közegészségügy és társadalom Magyarországon 1945–1965/1970. In: uo. 517–554.; Ö. Kovács József: A „hanyatlás lassításának” kérdései 1988-ban egy somogyi tanácselnöki jelentés tükrében. In: *Fénytörésben. Struktúrák, lokalitások, mintázatok*. Szerk. Csikós Gábor et al. Bp., 2021. (Vidéktörténet 3) 239–249.

50 Vö. Ferenc Donáth: Wer der Risiko tragt, soll auch die Entscheidungen treffen. Erfolge und Probleme der ungarischen Landwirtschaft. In: *Ungarn - Ein kommunistisches Wunderland? Küß die Hand, Genossin*. Hrsg. István Futaky. Hamburg, 1983. 147–160.; Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig, 1957–1997. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk. Gunst Péter. Bp., 1998. 345–437.; Varga Zsuzsanna: Az agrárium 1945-től napjainkig. In: Estók János et al: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. Bp., 2003. 261–339.

51 Valuch: Az állami erőszak és az államszocializmus, 68.; Földes: Az erőszakról, 66.

sítást/reprivatizációt, azaz a társadalmiasítást is, a németben a *Sozialisation* és *Sozialisierung* szavak felelnek meg. Ezzel szemben ott van a *Vergesellschaftung* fogalma, a társadalmivá tétel, másként: a társadalmiasítás jelentésében. A társadalmiasítás használata mellett szól az is, hogy a korabeli magyar nyelvben ugyanebben az értelemben használta e kifejezést a pártállam sajtója.⁵² (Adódna a párhuzam, hogy a *Verbürgerlichung* [polgárosodás] mintájára ezt fordítsuk társadalmasodásnak, de ez a magyarban hordoz más jelentést.) Kétségtelen nehézsége ellenére a társadalmiasítás használata mellett tettük le a voksot,⁵³ mert ez körülírás nélkül, a lehető legtömörebben fejezi ki a kommunista diktatúra – s általában minden diktatúra – azon törekvését, hogy akaratát ne pusztán külső erővel kényszerítse alattvalóira, hanem teremtsen olyan szituációkat, amikor a diktatúra érdekei mentén csoportokra szabdalt társadalom tagjai kiszolgáltatottságuk, részérdekeik vagy éppen érzelmi manipuláció miatt involválódnak, és öntudatlanul is hozzájárulnak annak működtetéséhez („mint víz a medret követed és teremtéd”, illetve „mindenki szem a láncban”⁵⁴).

3. Végül a modernizáció és szükségszerűség kérdése. A történetírásban is általánosan elfogadott, hogy az emberiség fejlődését evolutív módon, a fejletlenebbtől a fejlettebb irányába tett lépések sorának tekintik, így legitim az a felfogás is, amely az országokat fejlettségük alapján állítja sorba. (A jelen ökológiai válságából visszatekintve persze a fejlettség legtöbb tényezőjéről kiderül, hogy masszívan hozzájárult a Föld ökoszisztémájának tönkretételéhez, hosszú távú áldásaik így igencsak kétségesek.) Ez alapján beszélhetünk „előttünk járó” országokról is, amelyekhez történő közelítés folyamatát sokan a haladással azonosítják. A fejlődés és haladás víziója alapulhat ideológiai premisszákon is. A kommunizmus például a magántulajdon eltörlése és közösségi tulajdonba vétele, az erőteljes iparosítás és urbanizáció, valamint a párt vezető szerepe és a társadalmi egalizáció – a gyakorlatban nivellálás – elvei mentén képzelte el az ideális társadalomhoz vezető utat. A rendi agrártársadalom és az ahhoz társított elmaradottság lenyomatát még a 20. század közepén is magán viselő Kelet-Európában a marxista ideológia kérlelhetetlensége miatt⁵⁵ a haladás, modernizáció víziója összekapcsolódott a szükségszerűséggel, az esetleges kételkedő hangok, jó szándékú hozzászólások így automatikusan ellenzéki, sőt

52 Vö. néhány példa döntően a hatvanas évekből: „A közigazgatás társadalmiasítása hazánkban természetes folyamatként már évekkel ezelőtt megkezdődött.” A garázs-dzsungelban. *Kisalföld* 1965. január 31. [26. sz.] 3.; „... a természeti társadalmiasítása”. Ágh Attila: Marxizmus és antropológia. *Valóság* 8 (1965) 11. sz. 56.; „A képzőművészet alkotásai az ember természeti környezetének is részévé válnak – elősegítik e környezet elembeállítását, társadalmiasítását.” Szili József: A szocialista művészet sajátossága. *Kritika* 3 (1965) 8. sz. 44.; „A gépek társadalmiasítását össze fogják téveszteni a társadalom automatizálásával.” Fenyősi Antal: Gondolkodó ember és „gondolkozó”-gép. *Élet és Irodalom* 10 (1966) 13. sz. 10.; „... a műsorszerkesztés és lebonyolítás »társadalmiasítása«, a városukat szenvedélyesen szerető, múltját és jelenét legjobban ismerő helyi kutatók bevonása az előkészítésbe”. Morvay Péter: Hazai esték. *Magyar Nemzet* 1974. november 30. 5.

53 Bevezetésére lásd Ö. Kovács József: Előszó, továbbá Ötven éve történt? A kollektívizálás társadalmiasítása. In: *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Szerk. uő. Miskolc, 2009. 7–10., 135–148.

54 Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról*. (<https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes00001/illyes01961/illyes01961.html>). Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 16.)

55 „Az ellenféllel nem annyira istenségenek hamis voltát helyezik szembe, hanem eszméjének társadalmi-vitális intenzitását rombolják le, történelmi és szociális meghatározottságának feltüntetése alapján.” Karl Mannheim: *Ideológia és utópia*. Bp., 1971. 153. Az eredetit lásd uő: *Ideologie und Utopie*. Bonn, 1929. 236.

ellenséges nézőpontokká váltak. Historiográfiánk nagy teherterele, hogy a mai napig nem nézett szembe a hazai „nagy ugrás” tényleges társadalmi-gazdasági-környezeti költségeivel.⁵⁶ Az *old school* felfogást tiszteletre méltó őszinteséggel képviseli Honvári János még ma is, aki az *Archivnet* 2022. évi 1. számában megjelent, a kollektivizálás mellett érvelő, annak tragédiáját messzemenően relativizáló, tanulmányterjedelmű hozzászólását az alábbi mondatokkal zárja: „Tény, hogy a gazda a maga ura volt, a sajátjában a családja számára termelt. Az önállóság (vagy inkább annak hamis tudata) minden bizonnyal örömmel töltötte el, valójában azonban földjének életre szóló rabszolgája maradt, amelynek időnként a családja is áldozatává vált. Végül nem lehet megkerülni a következő kérdést: azért, mert mindenféle modernizációnak vannak vesztesei, sőt esetenként áldozatai is, mondjunk le a haladásról?”⁵⁷ Úgy vélem, itt az ideje, hogy a kommunista diktatúrát elszenvedők traumáihoz, veszteségeihez kellő érzékenységgel közelítsen minden történész, az értelmezés szabadsága nem jelentheti, hogy zöld utat kap a relativizálás.⁵⁸

56 Úttörők e tekintetben Germuska Pál kutatásai, amelyekben a magyar államháztartás szerkezetét és hiányát rekonstruálta az 1960–1970-es években, de Tomka Béla vizsgálatai is, amelyek a hatvanas évek közepétől nemzetközi kitekintésben a hazai gazdaság- és társadalompolitika tartalmát, eredményeit tekintve a Nyugattól történő mind nagyobb leszakadást mutattak ki. Germuska Pál: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. *Századok* 146 (2012) 47–78.; Uő: Elvesztegetett fél évtized. Gazdasági válság és válságkezelés Magyarországon, 1973–1979. *Aetas* 29 (2014) 4. sz. 125–144.; Tomka Béla: A „hatvanas évek” a magyar történelemben: összehasonlítások tanulságai. In: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Szerk. Halmos Károly et al. Bp., 2009. 552–560.; Tomka Béla: Szociálpolitika Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában: intézmények, funkciók és szakaszok. *Múltunk* 57 (2012) 1–2. sz. 27–49.

57 Honvári János: Hozzászólás Csikós Gábor – Ö. Kovács József: Elbeszélés és történeti magyarázat – „Magyar agrárcsoda” és a források vétőjoga című könyvismertetéséhez. *Archivnet* (22) 2022. 1. sz. (<https://www.archivnet.hu/hozzaszolas-csikos-gabor-o-kovacs-jozsef-elbeszeles-es-torteneti-magyarazat-magyar-agrar-csoda-es-a>. Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 28.) A problémát lásd még Földes György megfogalmazásában: „[Ö. Kovács] ítéletei megalkotásakor nem veszi figyelembe azokat a hatásokat és következményeket, amelyek pozitívnak tekinthetők, amennyiben nem léptek túl *egy mértéket*, nem egyszerűsíthetők nyers hatalmi érdekekre, s amennyiben még azok életkörülményeit, élethelyzetét is javították, akik rövidebb-hosszabb ideig elszenvedték azokat. [...] mintha a parasztság ellen folyt volna a harc, és nem az agrárium modernizálása, szocialistává formálása lett volna a fő szempont.” [Kiemelés: H. G. K.] Földes: Az erószakról, 66. S vajon mi lenne a mérték? Emlékeztetnék még az alábbi, nyilvánvalóan nem emlékezetpolitikai célokat szolgáló kiadók címadásaira e témában, pl. Lynne Viola et al: *The War Against the Peasantry, 1927–1930. The Tragedy of the Soviet Countryside*. New Haven – London, 2010., vagy Gail Klingman – Katherine Verdery: *Peasants under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture 1949–1962*. Princeton–Oxford, 2011.

58 E problémakört bővebben kifejtve lásd Csikós Gábor – Ö. Kovács József: A „szükségyszerűség elkerülhetetlen parancsa” és a történetkutatás. Válasz Honvári Jánosnak. *Archivnet* (22) 2022. 1. sz. (<https://www.archivnet.hu/a-szuksegszeruseg-elkerulhetetlen-parancsa-es-a-tortenetkutatás-valasz-honvari-janosnak>. Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 16.)

Továbbgondolásra. Kérdések és szempontok a Kádár-kor vidékpolitikájáról és az „agrárcsodáról”

Amikor a társadalomtörténetet meg kívánják különböztetni a régi vágású politikaközpon-tú eseménytörténettől, akkor egyik első helyen szokott szerepelni, hogy ez elsősorban azon társadalmi csoportok életét kutatja, amelyek inkább csak viselték a történelem terheit, miközben annak esetleges áldásaiból kevésbé részesültek.⁵⁹ A magyar agrártársadalom, majd az agrárnépesség visszaszorulásával az ott élők közösségét felölelő vidéki társadalom vitathatatlanul e halmazba tartozik. Kutatócsoportunk azt a célt tűzte ki, hogy ennek a leszorított, a kollektivizálás traumáját a mai napig öntabusítással elfojtó társadalmi csoportnak a nem átbeszél, historiográfiai hagyományunkba eltorzítva, hamis hangsúlyokkal rögzült történetét alulnézeti perspektívából, primer levéltári forrásbázison vizsgálja.

Azt gondolom, amikor történészként nekilátunk az állampárt időszaka vidéki társadalma s benne a kollektivizálás kutatásának, a historiográfia szirénhangjait kivéendő, először az alábbi négy kérdésre kell elvi választ adnunk.

1. Amit erőszakkal és hazugságok talaján hoznak létre, az lehet-e jó, társadalmilag legitim?⁶⁰ (Vö. „... ami hazugsággal indul és hazugsággal folytatódik, bajosan végződik igazsággal...”⁶¹)
2. Leválaszthatók-e azon személyek a hatalmi elittről, akik ugyan akár ágazati, akár ideológiai kérdésekben vállalták a konfrontációt a párton belül, de eközben 1956 leverését követően is tagjai voltak az MSZMP KB/PB-nek és/vagy aktív alakítói a diktatúrának, a kollektivizálásnak? Vagy vannak „szent” kivételek, mint például Erdei Ferenc és Fehér Lajos?
3. Ha egy politikai hatalom a társadalmi kiegyenlítés politikája mellett teszi le a voksot, akkor valóban szükséges-e, hogy először tönkretegye a családi keretek között működő, prosperáló egzisztenciákat? Az egyenlősítés politikája nem a volt paraszti középosztály nivójára emelte a többi érintett társadalmi réteget, hanem előbbieket először egzisztenciálisan, sokszor emberileg is tönkretette, s csak ezt követően merült fel egy másfajta parasztpolitika lehetősége.⁶²

59 Stone nyomán lásd Lorenz: *Konstruktion*, 338.; H. A. Diederiks et al.: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet*. [Ford. Kocsor Dóra.] Bp., 1995. 23–29. Összefoglalóan lásd Peter Burke: *Sociology and History*. London, 1980.

60 Az erőszak történeti antropológiai értelmezésére lásd Johan Galtung: *Gewalt*. In: *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie*. Hrsg. Christoph Wulf. Weinheim–Basel, 1997. 913–919. A hatvanas évek közepétől a helyi közösségek akaratát és érdekeit figyelmen kívül hagyó téves- és településegysítési politika a pártállam szimbolikus erőszaktétele a kisebb falusi közösségeken.

61 Szabó Gyula író édesapjának levele fiához. 1952. április 9. In: Szabó Gyula: *Képek a kutyaszorítóból. Műhelytitkok szabadon*. I–III. Csíkszereda, 2001. I. 104.

62 A kortárs emigráns társadalomkutatók tapasztalatai közül lásd a Burgenland–Magyarország viszonylatában összehasonlító terepmunkát végző Sozan Mihály: *A határ két oldalán*. Párizs, 1985. (Az Irodalmi Újság Sorozata) 43–54, 57–70, 80–96, 129., továbbá az 1945 utáni négy évtizedről, benne a kollektivizálásról az első monografikus társadalomtörténeti áttekintést jegyző Bangó Jenő értékelését: „Die Zwangskollektivie-

4. Ha Nyugaton ma már nem legitim a kolonizációs narratíva (lásd a gyarmatokra „odavitték” a „fejlődést”: a közigazgatást, a vasutat stb.), akkor a hazai tudományos diskurzusban miként lehet a mai napig érv az elmaradottság leküzdésére az államilag szervezett, erőszakon alapuló – szükségszerű – modernizáció? A kollektivizálás valójában a vidék erőforrásai gyarmatosításának egyik eszközeként szerepelt a pártállami politikában.⁶³

A „sikersztori”, a konszolidáció- és az „agrársoda”-narratíva teherbíró képességének vizsgálatakor az alábbi szempontokat javaslom továbbgondolásra:

5. A kollektivizálás a párt vidéki társadalompolitikájának csak az egyik, igaz, a leglátványosabb pillére volt. A hatékony nagyüzem víziója mellé az összkép teljességéhez oda kell tenni az egyházüződést,⁶⁴ a diszkriminatív társadalompolitikát (benne: társadalombiztosítás-, oktatás-, ár-) és a településpolitikát. Ezek együttesen felelősek a falusi társadalom elsorvasztásáért Magyarországon.⁶⁵
6. A teljes képhez a társadalompolitika következményei mellett a nagyüzemi mezőgazdaság számlájára írható környezeti ár is hozzátartozik (például földek elsavanyodása, talajvizek elnitrátosodása, a nagyábrás gazdálkodás beszűkült fajtaválasztéka, valamint a kemizálás, illetve a kisparcellás gazdálkodás felszámolása miatt az ökológiai sokszínűség visszaszorulása).⁶⁶ Az iparosított agrárium növek-

rung war auf jeden Fall der letzte stalinistische Schachzug im Poststalinismus. [...] Für die Beteiligten war es damals eine Tragödie.” Jenő Bangó: *Die postsocialistische Gesellschaft Ungarns*. München, 1991. 164.

- 63 Vö. *Countryside and Communism*, továbbá *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában* (Szerk. Horváth Sándor – Ö. Kovács József. Bp., 2015. [Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések]) című kötet tanulmányai. A mára klasszikus feldolgozások közül lásd Lynne Viola: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York – Oxford, 1996. pl. 240.; Szilágyi Miklós: *Hagyomány és újítás a 20. századi paraszti gazdálkodásban*. In: uő: *Paraszti hagyomány és kényszermodernizáció. Közeltések a néprajzi hatásvizsgálathoz*. Bp., 2009. 7–28.
- 64 Vö. pl. Ö. Kovács József: *A vidéki egyházi társadalomtörténet összehasonlító lehetőségeiről* (20. század). In: *Az egyház társadalma – a társadalom egyháza*. Szerk. Bánkuti Gábor – Nagy Mihály Zoltán. Pécs, 2015. 9–20.; Sulák Péter: *Szigorúan ellenőrzött vallásszabadság a Jászkunországban. A kádári egyházpolitika Szolnok megyében (1956–1964)*. Szeged, 2015; Horváth Gergely Krisztián: *Szovjetizálás és ellenállás a Veszprémi egyházmegyében. Dr. Kógl Lénárd pályája az 1940–1960-as években*. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 116–232.
- 65 Losonczi Ágnes: *Sorsba fordult történelem*. Bp., 2005.; Uő. *Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegit és gyógyít...* Bp., 1989.; Horváth Gergely Krisztián: *A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez*. In: *Az árnyékos oldal, 13–53.*; Csikós Gábor: „Az Isten, az ÁVO vagy a Párt azt tesz velem, amit akar”. *Modernizált vagy traumatizált vidék?* In: *Lefojtva*, 339–360. és Horváth Gergely Krisztián: „Szerepkör nélkül”. *Falvak a Kádár-kor településpolitikájában*. In: *Ellenzélben*, 123–152.
- 66 „Ahol egy tápelem hiánya okozta például a talaj terméketlenségét, ott a nagy adagú, talajjavítást célzó melioratív vagy feltöltő PK műtrágyázás eredményeképpen a búza termését akár egy év alatt 2-3-szorosára lehetett emelni.” Kádár Imre: *A talaj-növény-állat-ember tápláléklánc szennyeződése kémiai elemekkel Magyarországon*. Bp., 1995. 29. „Ki akarta hallani, azt a felfelé is elhangzó figyelmeztetésünket, hogy az 1968-ban végzett – igaz akkor még módszertani pontosság alapján csak *tájékozódó* felméréseink szerint, a műtrágyák és kemikáliák hatékonysága alig érte el az 50%-ot” [kiemelés az eredetiben] – írja a maga damaszkuszi útját megjáró Nagy Bálint, a kemizálás egyik korabeli apostola. Vö. Nagy Bálint: *A „magyar agrársoda” valódi társadalmi-gazdasági folyamatai*. *A Falu* 26 (2011) 1–2. sz. 28–29.; Ö. Kovács József: *Határszéllek. A szocialista projekt környezeti hatásai a kényszerkollektivizálás után*. In: *Ellenzélben*, 153–174.

ményei döntően a környezeti/egészségügyi megfontolásokra érzéketlen műtrágya- és növényvédőszer-felhasználásra vezethetők vissza.⁶⁷

A forint nem konvertibilis volta, valamint az ár- és export/import-támogatások rendszere miatt valójában spekulatív, hogy mi az, ami ténylegesen nyereséges volt. Ami egy téesz szintjén nyereségként jelentkezett, az nemzetgazdasági szinten jelenthetett veszteséget is.⁶⁸

7. Az agrárnagyüzemek mellett érvelő elemzések jellemzően – formális és informális politikai nexusaik miatt – kiemelten kedvező helyzetű gazdaságok alapján általánosítanak (Bábolna: Burgert Róbert; Nádudvar: Szabó István; Bács-Kiskun: Romány Pál; Barcs: Losonczi Pál), miközben a nemzetgazdasági szintű költségek még a mintauzemek esetében is veszteséget eredményeztek.⁶⁹

8. A téesz-ek bevételeinek általában 50%-át tette ki a melléküzemágak tevékenysége. Valójában igen gyakran nem mezőgazdasági tevékenység finanszírozta az agrártevékenységet.⁷⁰

10. Az amúgy messzemenően hamis üzemi eredményességi mutatók⁷¹ mögött elsikkad a bennük dolgozók és családjaik által a sikerért saját pihenésük, egészségük, kapcsolataik rovására megfizetett ár. Az 1965–1985 közé eső falusi életszínvonalbeli növekményre hivatkoznak megfélekednek arról, hogy

67 Balog Béla: A mezőgazdaság kemizálásának környezetvédelmi hatásai. [Bevezető előadás.] In: *A mezőgazdaság fejlesztésének hatása a vízi környezetre*. Szerk. Török László. Bp., 1978. (Vízügyi Műszaki Gazdasági Tájékoztató 99) 23–24.; Dr. Virág Árpád: *A mezőgazdasági kemizálás környezetvédelmi összefüggései*. Bp., 1981.; Fodor István: *Környezetvédelem és regionalitás Magyarországon*. Bp.–Pécs, 2001.; Márai Géza: A termőföld minősége és a táplálék értéke. In: Andrásfalvy Bertalan et al.: *A magyar föld sorsa*. Bp. 2014. 209–244.

68 Kornai hiány-modelljének adaptálásával Miklóssy Endre kínál mindehhez értelmezési keretet. Vö. Miklóssy Endre: Magyarország belső gyarmatosítása. *Tér és Társadalom* 4 (1990) 2. sz. 1–13. Lásd még Germuska: Szocialista csoda, 66–67. Továbbá: „a támogatások és elvonások bonyolult – a gazdaságirányítás és a vállalatvezetés számára is áttekinthetetlen – szövevénye alakult ki.” Enyedi Györgyné: Élelmiszer-gazdaság. In: Bartke István: *A területfejlesztési politika Magyarországon*. Bp., 1985. 76.

69 „... a magyar »csoda« állítólagos virágzása idején, a legfejlettebb eszköztömegetől rogyadozó állami gazdaságok a tényleges mezőgazdasági termelésben, 50–75%-os – minden ipari inputra és beruházásra vonatkozó költségvetési támogatás (társadalmi áldozat) mellett – egy egységnyi nettótermelést (nemzeti közjavat) négyszeres ráfordítás aránnyal termeltek meg. (4 : 1). Ez az arány a termelőszövetkezetekben 3 : 1.” [Kiemelés az eredetiben.] Nagy: A magyar agrár-csoda, 33.

70 A szakszövetkezetek árbevételének már a hetvenes évek közepén 63 százaléka származott kiegészítő tevékenységből, s csak a fennmaradó mezőgazdaságiból. Dr. Fazekas Béla: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon*. Bp., 1976. 281.; Nagy: A magyar agrár-csoda, 31.

71 „[S]zembetűnő, hogy az összehasonlító áron számolt, vagyis mennyiségi arány szerint – az alábbiakban bemutatott, abnormálisnak nevezhető társadalmi áldozatok és strukturális manipulációk ellenére – a felületen megjelenő összesített ágazati mutatók, a termelési ráfordítások és összesített eredmény (az input és output) vonalai, éppen az iparszerű termelés »legdicsőségesebbnek« hirdetett tíz éve alatt (1975–1985), keményen az input javára ütköznek. Ezalatt a társadalmi-gazdasági haszon, vagyis a nettó termelési érték alig változott, miközben a termelésből kiszorult 730 ezer fő. A termelési érték 150%-os emeléséhez, azonban, fosszilis energiában kifejezve 550%-kal több üzemanyagot, fosszilis energia származékot és ipari anyagot használtunk fel.” [Kiemelés az eredetiben.] Nagy: A magyar agrár-csoda, 29.

- a. az 1970–1980-as években 1,5-1,7 millió kisegítő és háztáji gazdaság a művelt terület kb. 15%-án állította elő a bruttó mezőgazdasági termelés felét;⁷²
- b. mindez az érintett családok jelentős túlmunkájával valósult meg (1982-ben napi 4,9 óra/háztartás);⁷³
- c. az esetlegesen gyarapodó, munka mellett háztájizók számára is föld- és gépvásárlási tilalom volt, tehetségüket, szorgalmukat az állam nem engedte kibontakozni (a rendszerváltozást követően nem is belőlük rekrutálódott az új agrár-
elit);
- d. ugyanebben az időszakban milyen bázisról a magántulajdonra, az egyéni gazdálkodásra építve mekkora utat tett meg Burgenland, különösen annak elmaradott, középső és déli része.⁷⁴

A magyarországi falvak társadalomszöveve a szóban forgó évtizedekben – az agglomerációs és rekreációs adottságú településeket leszámítva – helyrehozhatatlanul roncsolódott.⁷⁵

Az Akadémia konferenciáján elhangzott beköszöntőjében Lamm Vanda a diktatúra alapidimenzióira utal, amikor azt írja, hogy „széles néptömegek összehasonlíthatatlanul jobban éltek, mint a háborút megelőző időszakban; külön kérdés az, hogy ennek mi volt az ára és a forrása. [...] A békésnek tűnő években ha meg is szűntek a kivégzések, sajnos az emberi jogi jogsértések mindennaposak voltak, s ezeket valójában a hivatalos állami politika rangjára emelték.”⁷⁶ Úgy vélem, az általa is képviselt úton közelebb jutunk a szocialista rendszer tényleges teljesítményének megítéléséhez. Történészként nem tehetünk úgy, hogy figyelmen kívül hagyjuk: Magyarországon 1948 és 1990 között egy politikai diktatúrát fenntartó állampárt kezében volt a hatalom.

A BTK–NEB Vidéktörténeti témacsoportja interdiszciplinárisan szerveződik, tagjai történész-levéltárosok, antropológusok, etnográfusok, de van közöttük pszichológus és szociológus is. Kutatási szemléletünk és horizontunk ennek megfelelően holisztikus,

72 Az adatokat lásd Kovách Imre: *Termelők és vállalkozók. (Rétegződés-modell vizsgálat IX)*. Bp., 1988. 46–48. [Termékfajta szerinti lásd 47.]; Romány: *Az Agrárpolitikai Tézisektől*, 373. A háztáji esetében fontos hangsúlyozni, hogy a szó hangzása organikusságot sejtet, miközben a falusiak háztáji földjeit általában a határ távolabbi részén mérték ki a téeszek egy tagban, így annak művelése a gyakorlatban rengeteg idővesztéssel járt.

73 *A háztáji és kisegítő gazdasággal rendelkező lakosság napi tevékenysége 1982-ben. Előzetes adatok*. Kiad. KSH. Bp., 1983. 7. Vö. *A mezőgazdasági kistermelés*. I. Kiad. KSH. Bp., 1982.

74 Győri Róbert – Jankó Ferenc: A regionális fejlettségi különbségek alakulása a 20. században az osztrák–magyar határ két oldalán. In: *Burgenland*. Szerk. Jankó Ferenc – Fábíán Attila – Hardi Tamás. Bp., 2017. (A Kárpát-medence régiói 14) 400–420.; Jankó Ferenc: *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között*. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. A Vidék Vonzásában 2) 255–309.

75 Vö. e ma már radikálisnak tűnő sorokkal Andor Mihálytól: „... mégiscsak jogos az elmúlt negyven év politikáján számonkérni a falu sorsát, mert a mai helyzet nem lassú, szerves változások eredménye, hanem erőszakos, durva és illetéktelen beavatkozásoké.” Andor Mihály: *Néma népszavazás*. Bp., 1989. 102. Lásd még Bajmóczy Péter – Balogh András: *Aprófalvas településállományunk differenciálódási folyamatai. Földrajzi Értesítő* 51 (2002) 385–405.; *Változó falvaink. Tizenkét falurajz Kercaszomortól Nyírkarászig*. Szerk. Beluszky Pál – Sikos T. Tamás Bp., 2011.; *Települések a lét határán. Erősen fogyó népességű törpefalvak Magyarországon*. Kiad. KSH. Bp., 2014.

76 Lamm Vanda: *Köszöntő*. In: *A szovjet típusú rendszer*, 9–10.

hangsúlyozva, hogy elsőbbséget adunk az alulnézeti perspektívának. (Ez alatt nemcsak a társadalomban alul elhelyezkedőket értve, hanem a hatalom szféráinak belső, informális források alapján történő vizsgálatát is.) A történetírás alapvető módszertani kívánalmai (forrásfeltárás, forráskritika) mellett társadalomtudományos érzékenységgel lépünk fel: tudatos fogalomhasználattal, a kvalitatív és kvantitatív forrásokra és elemzésre történő nyitottsággal, az összehasonlítás és értelmezés során a nemzetközi historiográfia nyújtotta elméleti keretek érvényesítése mellett dolgozunk. Rengeteg feltáratlan forrás, alig vizsgált probléma, eddig rejtve maradó összefüggés várja, hogy behatóan foglalkozzunk vele. Ezért mint Ö. Kovács József kollégája, aki felvállalja az ő „nagyon homályos vidék-történet koncepcióját”, bátran leírom: azt, hogy kutatásaink alapján paradigmaticusan más következtetésekre jutunk, nem magyarázza sem az, hogy írásainkat „kinyilatkoztatott valamiféle homályos, felsőbbrendű tudás birtokosának pozíciójából” publikáljuk, sem pedig az „emlékezetpolitikai álláspont[já]ból megfogalmazott inszINUÁCIÓ”. Annak eldöntését, hogy kutatócsoportunknak vagy éppen személyesen Ö. Kovács Józsefnek vajon tényleg „nincsenek érvényes válaszai” a saját magunk felállította értelmezési keretek között, továbbá, hogy ne felelnék meg „a tudományos objektivitás alapelveinek”, az olvasó és gondolkodó kollégákra bízunk.⁷⁷

Mindamellet a hazai történetírás javára válna, ha a fentebbi kérdésekről tényleges vita bontakozna ki, amire a magam részéről nyitott vagyok.

77 Az idézeteket lásd Valuch: Az állami erőszak és a társadalmi változások, 62.

CONTENTS

CREDIT RELATIONS IN HUNGARY, 1700–1848

István Szijártó M. <i>Introductory Remarks</i>	641
Pál Danyi <i>The Introduction of the Convention Currency Standard in the Middle of the 18th Century and its Significance</i>	649
Krisztián Kovács <i>”Urged by Certain and Unavoidable Necessities”. Mortgage Contracts in the Archives of the Ráday Family in the Seventeenth to Nineteenth Centuries</i>	673
György Kurucz <i>Aristocratic Credit Transactions and the Mortgage Records of Tolna, Baranya Zala and Vas Counties at the Turn of the 18th and 19th Centuries</i>	689
Sándor Hites <i>Fictional Parables of István Széchenyi’s Hitel. Two Stories from the 1830s</i>	709
Adrienn Szilágyi <i>Debtors and Creditors. The Common Purse of the Károlyi Family in the 19th Registers</i>	725

STUDIES

András Ribi <i>The Places of Authentication Assisting the Palatinal Congregations from the Beginning to 1435</i>	745
Ágnes Ordasi <i>Miscounted Millions or Overdriven Centralisation? Why Did the Other Lajos Batthyány Resign?</i>	767
Natália Váradi <i>On the Fiftieth Anniversary of the 1972 Petition. The National Reorganisation of the Hungarians of Transcarpathia after 1944</i>	785

DEBATE

Gergely Krisztián Horváth <i>Hungarian Type of Contemporary History – Rural History from his Point of View</i>	805
---	-----

E számunk szerzői

Dr. Danyi Pál, kandidátus, egyetemi docens, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Menedzsment és Vállalkozásgazdaságtan Tanszék ● Hites Sándor, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK ITI, 19. századi osztály, Helikon ● Horváth Gergely Krisztián, tudományos főmunkatárs, „Lendület” kutatócsoport-vezető, BTK TTI, Vidéktörténeti osztály ● Kovács Krisztián, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára ● Kurucz György, intézet- és tanszékvezető, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, Korai-korai Történeti, Gazdasági- és Művelődéstörténeti Tanszék ● Ordasi Ágnes, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára ● Ribí András, tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori Történeti Tanszék ● Szijártó M. István, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék ● Szilágyi Adrienn, tudományos munkatárs, BTK TTI, Újkori osztály ● Váradi Natália, docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erszebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbetűző postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

9 770040 963009

2 2004